

Több név – egy ember: Ha(ts(ch))ek Dávid, Darwin elfeledett fordítója¹

Several names—single person: David Ha(ts(ch))ek, a forgotten translator of Darwin's books

Podani János egyetemi tanár

ELTE TTK Biológiai Intézet, Növényrendszertani, Ökológiai és Elméleti Biológiai Tanszék

podani@ludens.elte.hu

Initially submitted March 1, 2020; accepted for publication Apr. 28, 2020

Abstract

David Hatschek (or, as he sometimes put his name: Hatsek) is registered in the history of German literature under the pseudonyms David Haek, Franz Helbing or Hans Helling. He was author, editor or translator of more than 70 books, all written in German, demonstrating his wide interests in literature, linguistics, cultural history, travel and – last but not least – Darwinism. Although his name appears in most major encyclopedias of the German literature, together with bibliographic data of selected works, very few details are available on his personal life. The scientific literature in other languages ignores almost completely his contributions. This paper gives some information yet undisclosed on his early life and examines his publications with respect to its impact to the 19th century Hungary and, in particular, to the acceptance of Darwin's works around the turn of the 20th century.

David Hatschek was born in Budapest, on August 17, 1854, as the sixth child of a Jewish-Hungarian family, to his parents Fülöp Hatschek and Babette Grünspan. I did not succeed to find any information about his early education; it can only be assumed that he attended a Jewish primary school and then a Lutheran secondary school in Budapest (at that time there was no secondary school run by the Jewish community in Hungary). Although German sources refer to him as a chemist and natural historian, none of the almanacs of two universities in Budapest, and further two universities in Vienna, operating that time, include his name. As a young man, he engaged in business and trade and presented himself also as a factory owner without giving further details on his profession. He married Eleonora Traub in 1883, but their marriage did not last long; they separated in 1886 and divorced legally in 1887. Probably for family reasons, David Hatschek moved to Vienna, then capital of Austria-Hungary, however the rapidly spreading anti-Semitism in Hungary may also have contributed to his decision. He soon left also Vienna and emigrated to Germany, living first in Leipzig and then in Berlin. The place and date of his death remain a mystery; no information was given in the Jewish data bases available to the author.

David Haek translated *The Origin of Species* and *The Descent of Man*, Charles R. Darwin's most important works into the German language. These were published by Otto Handel in Halle an der Saale, Germany, in 1893 and 1894, respectively. Thus, in temporal order, Haek is the fourth person who provided German translations of these works, after Bronn, Carus and Gärtner. Except for the *Freeman Bibliographical Database* (<http://darwin-online.org.uk>), bibliographies and historical texts treating Darwin's life, work and his influence on science ignore these translations. The situation is even worse with Haek's short essay on Darwinism (*Charles Darwin und der Darwinismus. Bedeutende Männer aus Vergangenheit und Gegenwart*).

¹ Az anyag összegyűjtésében és a tájékozódásban nagy segítségemre volt Dr Hans-Jochen Marquardt (Literarisches Museum, Halle [Saale]), Olaf Hillert (Stadtarchiv Leipzig), Franzisca Bulicke-Kuhr (Humboldt Universität, Berlin), Alexandra Wieser (Technischen Universität Wien), Udvarhelyi Anikó és Cseh-Szilárd Eszter (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár), Szepesné Weisz Ágnes (Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem Könyvtára) és Kulcsár Anna (Budapesti Műszaki Egyetem levéltára). Segítségüket ezennel is hálásan köszönöm. Sallai Ágnes, Bálint András és Garay József megjegyzései is igen hasznosak voltak a kézirat elkészítésében.

Vol. 8. Hugo Schildberger, Berlin. 1901. 20 pages) and the abridged versions of the *Origin* (*Die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl oder die Erhaltung der bevorzugten Rassen im Kampf ums Dasein*. Singers volkstümliche Bibliothek. Vol. 6. Josef Singer, Charlottenburg & Leipzig. 1909. 192 pages) and the *Descent of Man* (*Die Abstammung des Menschen und die Zuchtwahl in geschlechtlicher Beziehung*. Singers volkstümliche Bibliothek. Vol. 7. Josef Singer, Charlottenburg & Leipzig. 1909. 192 pages). Unfortunately, these three publications are not mentioned at all in the literature of the history of biology – although their influence on German readers cannot be questioned (for example, the copy of the short essay was borrowed at least 25 times from the library of Humboldt University, Berlin). As an Appendix, the Hungarian translation of his essay on Darwinism is provided with notes of the translator.

Kulcsszavak darwinizmus, Haek, Hatschek, Hatsek, Helbing, Helling

Keywords darwinism, Haek, Hatschek, Hatsek, Helbing, Helling

Fél igazság, dupla hazugság (D. Haek)

Bevezetés

Charles R. Darwin (1809-1883) fő műve, és egyben a biológia történetének egyik legfontosabb könyve, a *The Origin of Species* (a továbbiakban: *Origin*) Londonban, a Murray kiadónál jelent meg 1859-ben, amit az elismert paleontológus Heinrich G. Bronn (1800-1862) egy éven belül lefordított németre. A sietség azonban nem használt a könyvnek, amire maga Darwin is rámutatott, bár a hibák kijavítására Bronn halála miatt már nem kerülhetett sor. A leghűségesebbnek és legpontosabbnak tekinthető német fordítás egy zoológusnak, Julius V. Carus-nak (1823-1903) köszönhető: munkája az eredeti mű meg-megújuló kiadásait követve 1862-től kezdődően többször is megjelent. Harminc év elteltével, 1892-ben pedig egy újabb verzió bukkant fel a német könyvpiacra, Halléban, Otto Hendel kiadójánál, Georg Gärtner jóvoltából. Darwin másik nagy hatású könyve, a *The Descent of Man* 1870-71-es londoni kiadását egy éves késéssel követte Carus német fordítása Stuttgartban, melynek ötödik kiadása után Gärtner is előállt a maga hallei változatával 1893-ban. Jól ismert tény, hogy a Darwin-fordítások időrendjét tekintve a magyar is benne volt az első tíz nyelvben. Az *Origin* 1873-74-ben jelent meg először magyarul Dapsy László (1843-1890) fordításában, Budapesten, és ez maradt az egyetlen magyar változat egészen 1911-ig. A *The Descent of Man* először Entz Géza (1842-1919) és Török Aurél (1842-1912) fordította le 1884-ben² – és 1896-ig ebből sem készült újabb verzió.

Darwin két leghíresebb könyve 19. századi történetének azonban van még egy, nálunk eddig teljesen mellőzött magyar-német vonatkozása. 1893-ban, Lipszéban az *Origin* egy másik fordítása is megjelent, a Reclam kiadó gondozásában, egy évvel Gärtner fordításának megjelenése után. A címlap (1. kép) gót betűs szedéséből elsőre talán nem is nyilvánvaló a mai szemnek, hogy a fordító egy bizonyos David Haek, aki pár oldalas előszót is írt a könyvhöz. Ugyanő és ugyanaz a kiadó jegyzi a *The Descent of Man* 1894-es német fordítását is. David Haek, a rendelkezésünkre álló, viszonylag szűk szavú, és kizárólagosan német nyelvű információ szerint pedig egy magyar zsidó család sarja, 1854. augusztus 17-én született Budapesten – és eredetileg Hatschek (vagy Hatsek) Dávidnak hívták. A magyar tudománytörténészek előtt – minden jel szerint – ismeretlen tényről van szó. Ez talán érthető, hiszen még a Darwin fordításokról szóló összefoglaló művek jelentős részéből³ is kimaradnak Haek Dávid munkái, az egyetlen kivétel a Freeman által jegyzett

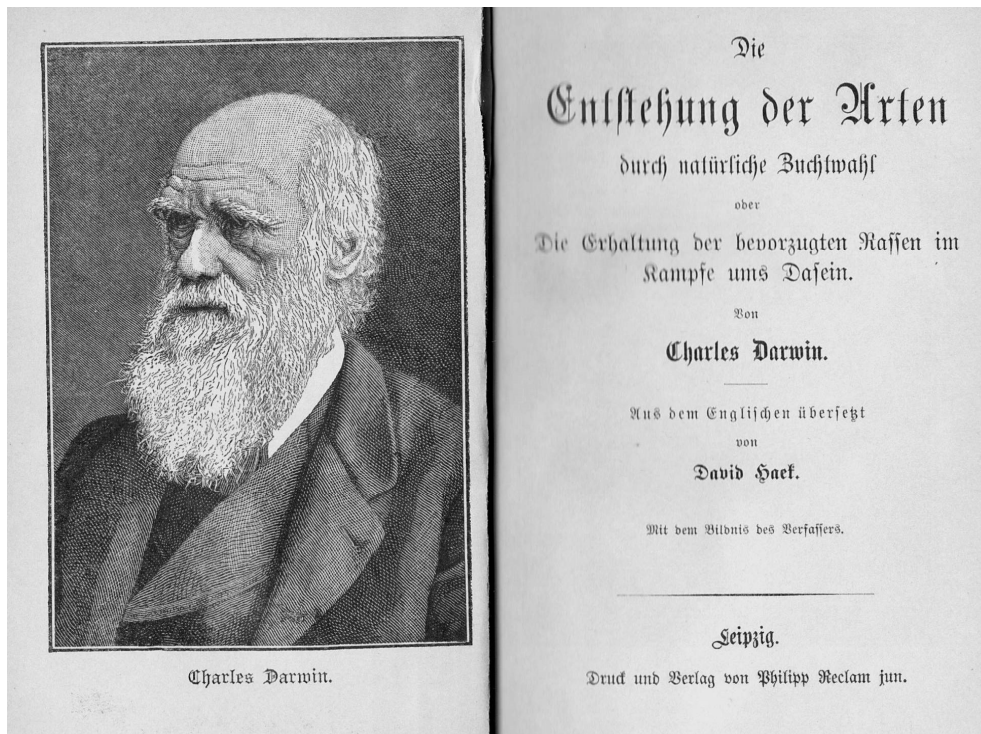
² A bibliográfiai információkat részletesen lásd FREEMAN, Richard Broke, *The works of Charles Darwin: an annotated bibliographical handlist*, (2nd ed.), Folkestone, Dawson & Sons, 1977. Kibővítve: van WYHE, John (ed.), *The Complete Work of Charles Darwin Online*, 2002 (<http://darwin-online.org.uk>).

³ Például ENGELS, Eve-Marie, GLICK, Thomas F. (ed.), *The Reception of Charles Darwin in Europe*, London, Continuum, 2008.

<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

Podani János egyetemi tanár

bibliográfia.⁴ Létezett tehát a 19. században – az általánosan ismerteken kívül – még egy magyar személy, aki Darwin főbb munkáit jól ismerte, nagyra értékelte, ismertette és lefordította – de nem magyarra, hanem németre. Önmagában ez a tény is megérdemli, hogy alaposabban utánajárjunk Hatschek Dávid életének és munkásságának.



1. ábra Az Origin Haek-féle fordításának előképe és címlapja

Előre bocsáthatjuk, hogy életrajzát illetően még mindig nagyon hiányosak az ismereteink, viszont írói és fordítói tevékenységét tekintve egy széles látókörű, sok minden iránt érdeklődő, jó humorú, sokat olvasott és nagyon tevékeny ember alakja rajzolódik ki előttünk. Jelen cikkkel azt a lemaradást szeretném csökkenteni, hogy vele magyar nyelvű általános, természettudományos, irodalmi és zsidó lexikonokban egyáltalán nem találkozunk – bár néhány kiadványban megemlítik a nevét. Helyesebben: *valamelyik* nevét, hiszen eredeti, két változatban felbukkanó nevét íróként teljesen mellőzte és a David Haek mellett a Franz Helbing és a Hans Helling álneveket is többször használta, – kissé összezavarva az olvasó közönséget, s leginkább az utókor irodalom- (tudomány-) történéseit. Megállapításaim internetes kereséseken,⁵ könyvtári és levéltári kutatásokon alapulnak – és több ponton kiegészítik, illetve kiigazítják mindazt a keveset, amit Hatschek Dávidról (rövidítve HD) eddig egyáltalán tudunk/tudunk. Úgy tűnik azonban, hogy életének sok részlete továbbra is homályban marad, és HD emlékezete az általa írt, szerkesztett, illetve fordított művek révén őrződik meg az utókor számára.

⁴ FREEMAN, 1977. i.m. 103, 138; van WYHE, John (ed.), 2002. i.m.

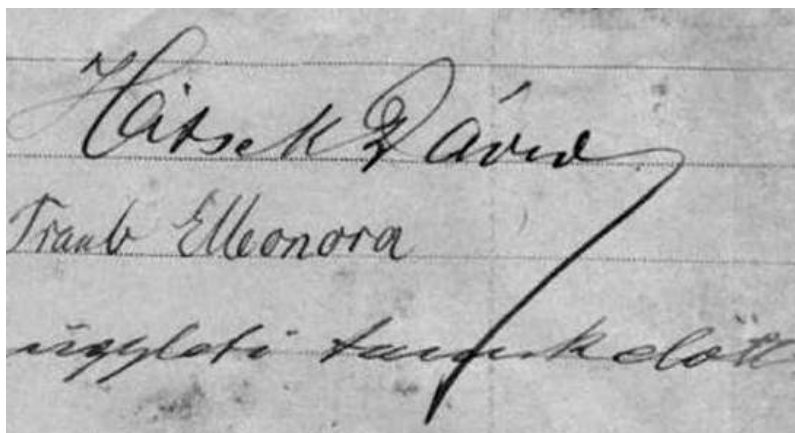
⁵ Elsősorban: www.google.com, <https://library.hungaricana.hu>, www.arcanum.hu, <http://www.bparchiv.hu/>
<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

Podani János egyetemi tanár

Amit fiatal koráról tudunk

A leginkább releváns életrajzi összefoglalók, pl. Kohut⁶ és Brümmer⁷ csak rövid, 1-2 mondatos információt közölnek HD életéről, és a későbbi német nyelvű lexikonok, illetve a Wikipedia német kiadása⁸ is hasonlóan szűkszavú. Születési dátumán és helyén kívül más magyar vonatkozású adat, pl. családjáról, iskoláiról egyáltalán nem szerepel a német nyelvű szakirodalomban máshol sem. Először tehát ezt a hiányosságot próbáltam meg bepótolni, melyben a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, az ELTE és a BME archívumai valamint a Budapest Főváros Levéltárnak anyagát használtam fel – és természetesen igénybe vettem internetes adatbázisokat is.

A levéltári anyagból kihámozható lényeges információk a következők. Hatschek Dávid 1854. augusztus 17-én született Budapesten, szülei (Grünspan Babetta és Hatschek Fülöp⁹) hatodik – és utolsó gyerekeként. Házasságot 1883 decemberében kötött, felesége a bécsi születésű Traub Elenóra. Zsidó szokásnak megfelelően házassági szerződést is készítettek, ezen szerepel HD aláírása is – jelezve, hogy ő maga inkább a Hatschek nevet részesítette előnyben, a feleség pedig az Elleonora változatot kedvelte (2. kép). A házasság nem tartott sokáig, ugyanis a feleség 1886 júniusában válókeresetet nyújtott be, s a válás ténye 1887 decemberében jogerőre is emelkedett.

A photograph of a handwritten document on lined paper. The text is written in cursive ink. The first line reads 'Hatschek Dávid', the second line reads 'Traub Eleonora', and the third line is partially visible and reads '...iggloti ...kelőtt'.

2. ábra Hatschek Dávid és Traub Eleonora aláírása házassági szerződésükön

HD iskolai végzettségéről, eredeti szakképzettségéről tulajdonképpen semmit sem tudunk. Nyilván zsidó elemi iskolába járt, középiskoláit pedig – nagy valószínűséggel, de korántsem biztosan – evangélikus intézményben végezhette. Hangsúlyozandó, hogy ennek nem találtam nyomát, és feltételezésemet csak Felkai¹⁰ megjegyzésére alapozom, miszerint a dualizmus korában a legtöbb zsidó származású ifjú evangélikus középiskolába járt, létszámban sokszor meg is haladva az evangélikus vallásúakat. Kohut szerint HD „kémiát és természettudományt” tanult, majd „gyárigazgató” lett,¹¹ s ezt veszi át a legtöbb lexikon és internetes forrás is. 1872-1882 között, amikor HD felsőfokú tanulmányait (életkora alapján)

⁶ KOHUT, Adolf, *Berühmte israelitische Männer und Frauen in der Kulturgeschichte der Menschheit Lebens- und Charakterbilder aus Vergangenheit und Gegenwart*. Zweiter Band, Leipzig-Reudnitz, A. H. Payne, 1900, 106.

⁷ BRÜMMER, Franz, *Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Leipzig, Reclam, 1913, 47-48.

⁸ https://de.wikipedia.org/wiki/David_Haek

⁹ A <https://www.jewishgen.org> és a MyHeritage.hu adatbázisokban végzett keresés alapján Grünspan Babetta (sz. Vágújhely 1807. megh. Budapest 1887), Hatschek Fülöp (sz. Moravia? 1800, megh. 1894 Budapest). Testvérei: Babette (sz. 1837), Rosalia (sz. 1841), Sándor és Katharina (sz. 1843), Ábrahám (sz. 1850). Megjegyzendő, hogy a fenti évszámokban nincs teljes egyezés a különféle adatbázisokban.

¹⁰ FELKAI László, *A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története*, Budapest, Anna Frank Gimnázium, 1992.

¹¹ „Er studierte ursprünglich Chemie und Naturwissenschaften und war Direktor einer Fabrik.” KOHUT 1900, i.m. 106.

végezhette, a Budapesti Magyar Királyi Tudomány-Egyetemen természettudományokat a bölcsészeti karon lehetett tanulni, de a Hats(ch)ek névvel (egy óvónő-jelöltet kivéve) egyik korabeli almanachban sem találok. Ennél valószínűbbnek tűnt, hogy a Budapesti Műszaki Egyetem jogelődjének, a József Műegyetemnek volt a hallgatója, ahol a vegyész szakosztály 1873-ban kezdte meg működését. A hallgatók listáján¹² azonban nem szerepel a neve, és a levéltári anyag se tartalmaz utalást a Hats(ch)ek névre. Bécsi tanulmányok mellett szólna Brümmer¹³ megjegyzése, miszerint HD már 1880-at megelőzően is hosszabb időt töltött/tölthetett Bécsben. Az Universitát Wien és a Technischen Universitát Wien jöhetnek szóba, de HD ezen intézmények adatbázisaiban sem szerepel. Nem biztos tehát, hogy egyáltalán volt egyetemi diplomája, mert a négy leginkább releváns intézmény kizárható ebből a szempontból.

A „gyárigazgatást” illetően is kevés a használható nyom. A cégekről szóló *Központi Értesítő* 1876-ban (ekkor HD 24 éves volt) számolt be egy közkereseti társaság megalapításáról, melynek beltagjai Hatschek Móritz és Hatschek Dávid voltak. Tevékenységük zsákkölcsönzés Budapesten. Ugyanez a közlöny 1883-ban jelentette be Hátsek Dávid és Tsa (D. Hátsek & Co.) néven egy újpesti betéti társaság megalakulását, melynek önálló képviselői joggal felruházott beltagja Hátsek Dávid viasz- és bőrvázon, fénybőr, víz- és tűzmentes tárgyak gyári készítője volt. Az eltérő tevékenység és írásmód alapján arra következtethetünk, hogy nem azonos személyekről van szó. A *Czégek Kézikönyvében* 1887-ben továbbra is szerepel Hatschek M. & D. zsákkölcsönző üzlete Budapesten (p. 98), illetve Hatsek D. és Tsa cége Újpesten (p. 571). Miután HD ekkor már elvált és nem is élt Magyarországon, nagy valószínűséggel nem azonos a fenti cégtulajdonosokkal. Ezt erősíti meg *Magyarország Kereskedelmi, Ipari és Mezőgazdasági és címtárának* 1924-es kiadása, miszerint a Hatsek D. és Tsa cég gyára Vácott még mindig működött – jelen cikk főszereplője viszont akkor már valószínűleg nem élt.

Egy szakmai címjegyzékben¹⁴ is szerepel Hatschek Dávid (Ofen, Königsg. 33 lakcímmel) az ügynökök („Agenten”) névsorában. Ez a cím csaknem megegyezik HD szüleinek 1883-as lakáscímével (Bpest VI. Király u. 30), ezért inkább ő lehet a keresett személy. Az ügynöki tevékenység mellett szól HD és Traub Eleonóra házassági szerződése is, miszerint HD *kereskedő* volt és – 1883-ban – egy másik pesti címen, a Dorottya u. 6 szám alatt laktak. A felekezet ugyanazon a napon kelt esketési naplójában azonban foglalkozásként már *gyáros* van feltüntetve. A budapesti „czim- és lakjegyzék”-ben HD viszont ügynökként szerepel még 1885-ben is (már V. Széchenyi u. 2 alatti lakosként) – ami gyakori költözésre, vándorlásra utal, s HD későbbi életmódját jelzi előre.

Összefoglalva a fentieket, a német nyelven megjelent pár mondatos életrajzok fontos állítását, miszerint HD vegyész-természettudós lett volna, a rendelkezésünkre álló információk alapján nem tudom megerősíteni. Egyetemet nem végzett, legalábbis Pesten és Bécsben nem. Foglalkozása sem egyértelmű: gyárosnak is vallotta magát, és bizonyos, hogy ügynöki-kereskedői tevékenységet is kifejtett. Ha egyetemre nem is járt, mindenképpen nagyon színvonalas középiskolába járhatott, amint azt későbbi munkássága látványosan megerősíti.

Termékeny vándorlás

Brümmer¹⁵ szerint tehát HD már 1880-ban, míg más szerzők szerint¹⁶ 1882-ben, még nőtlenül, Bécsbe költözött volna úgy, hogy már előtte is ott tartózkodott. Vagyis, nagyon valószínű, hogy HD sokszor járt

¹² *A Kir. József Műegyetem tanárai és hallgatói. 1851/2-től 1881/2-ig*, Athenaeum, Budapest, 1883, és *A M.Kir. józsef-Műegyetem oklevéljegyzéke I. sorozat. 1873-1928*, Pátria, Budapest, 1929.

¹³ „Nach einigen jahren legte er sein amt nieder, um sich nunmehr ausschliclich der literatur zu widmen, und nahm 1880 seinen wohnung in Wien, wo er sich früher schon laneger zeit ausgehalten hatte.” Brümmer 1913. i.m. 47-48.

¹⁴ *Pest, Ofen und Altofen Adressen Kalender*, Budapest, Légrády Testvérek, 1873, 456

¹⁵ BRÜMMER 1913. i.m. 47-48.

¹⁶ BLUMESBERGER, Susanne, DOPPELHOFER, Michael, MAUTHE, Gabriele. *Handbuch österreichischer Autorinnen und Autoren jüdischer Herkunft 18. bis 20. Jahrhundert. Band 1: A–I*. München, Saur, Österreichischen Nationalbibliothek, 2002.

Bécsben, és az is lehetséges, hogy ott ismerte meg az egyébként bécsi születésű Traub Elenonórát, akinek a szülei viszont már pesti lakosok voltak (Bpest, VI. Sugárút 36). A házassági szerződésben viszont, mint említettem, az olvasható, hogy 1883-ban Pesten lakott az ifjú pár. HD végleges távozása Budapestről tehát jóval későbbi időpontra, nagy eséllyel 1886-ra tehető – amikor a férj és feleség már külön éltek.¹⁷ Kivándorlásában nemcsak családi okok, hanem az 1880-as években egyre erősödő magyarországi antiszemitizmus is szerepet játszhatott; elegendő, ha a tisztaeszlári vérvádra (1882), egy nyíltan antiszemita párt megalakulására (1883) és a szaporodó „zsidóverések”-re gondolunk.

Akárhogy is történt, HD vándorlása és új élete mindenképpen Bécsben kezdődött. Ott azt is megtudhatta, hogy bécsi származású egy vele egyidős zoológus, Berthold Hatschek (1854-1941), akinek munkássága Lipschéhez és Prágához is erősen kötődött. Csak feltételezés, természetesen, hogy új életének kezdetén akár ez a névazonosság is inspirálhatta HD-t arra, hogy ne a saját nevén, hanem David Haek (1886-1920 között), Franz Helbing (1890-1913 között) vagy éppen Hans Helling (1892-1900 között) álnéven közölje írásait és fordításait. Hogy miért ezeken a neveken, és miért három különbözőn, az mindmáig rejtély, s valószínűleg az marad a jövőben is.

Ha tehát eredeti foglalkozását és iskolai végzettségét illetően sok is a bizonytalanság, élete második fele, legalábbis az erre az időszakra eső munkássága már pontosan nyomon követhető. A fent már idézett német Wikipedia szócikk szerint HD osztrák-magyar tudományos és kultúrtörténeti magánkutató, újságíró és fordító, humoros művek és anekdoták írója, költészettel, kultúrával és erkölccsel foglalkozó kiadványok szerzője, szerkesztője és fordítója. Az itt található publikációs lista, kiegészítve néhány onnan is kimaradt tétellel, összesen legalább 70 (!) általa írt, szerkesztett, átdolgozott, vagy fordított könyvet tartalmaz. Ebben a cikkben nem az a szándékom, hogy az életművet részletezzem, vagy teljes bibliográfiát közöljek, mert elsősorban a Darwinnal kapcsolatos munkásság bemutatása a cél. Ugyanakkor HD tevékenységének és az olvasóközönség reakciójának néhány fontosabb – főleg magyar vonatkozású – mozzanata mindenképpen megemlítenő, hogy képet kapjunk HD bővebb érdeklődési területéről is.

Az első kiadvány, ami Haek nevéhez fűződik, már 1886-ban megjelent Halle am der Saale-ban a Hendel kiadónál: ez német versek és epigrammák válogatása a reformációig visszamenőleg.¹⁸ Nem feledkezett meg hazájáról sem, elhatározta, hogy a magyar irodalmat is népszerűsíti a német nyelvterületen és 1888-ban¹⁹ egy másik válogatást²⁰ is összeállított, amely Kisfaludy Sándortól kezdődően szemezget a magyar versekből - és egy keveset a népköltészetből is. Ez a díszes kiállítású, karcsú kötet Petőfi Sándor arcképével kezdődik (3. kép), és HD 29 oldalas értekezésével folytatódik. A versek egy részét mások fordították, de saját adaptáció is bőven szerepel a könyvben – amely Magyarországon sem maradt visszhang nélkül, ahogy később látni fogjuk. A magyar antológiákat a bécsi xéniák, azaz gúnyos, irodalomkritikus epigrammák gyűjteménye követte 1888-ban, már a lipcsei Wigand kiadónál. Megjegyzendő, hogy Brümmer²¹ HD Lipschébe költözését egy évvel későbbre, 1889-re teszi. Ezt követően mindenesetre HD nem válogatott a kiadókban, Lipschén kívül Hamburgban, Zürichben, Erfurtban, Stuttgartban, Bécsben és leginkább Berlinben

¹⁷ A válási okiratok szerint 1887-ben a férjet Dr Csányi József ügyvéd képviselte a perben, ami szintén arra utal, hogy HD már Bécsben lakott akkor. Egyébként Budapest Főváros Levéltárában található még egy házassági szerződés, ami azt bizonyítja, hogy Traub Eleonóra magánzónó (Andrássy út 24. alatti lakos) 1889-ben újra férjhez ment, Weisz Ignác kereskedőhöz, de 1890-ben elhunyt (www.MyHeritage.hu).

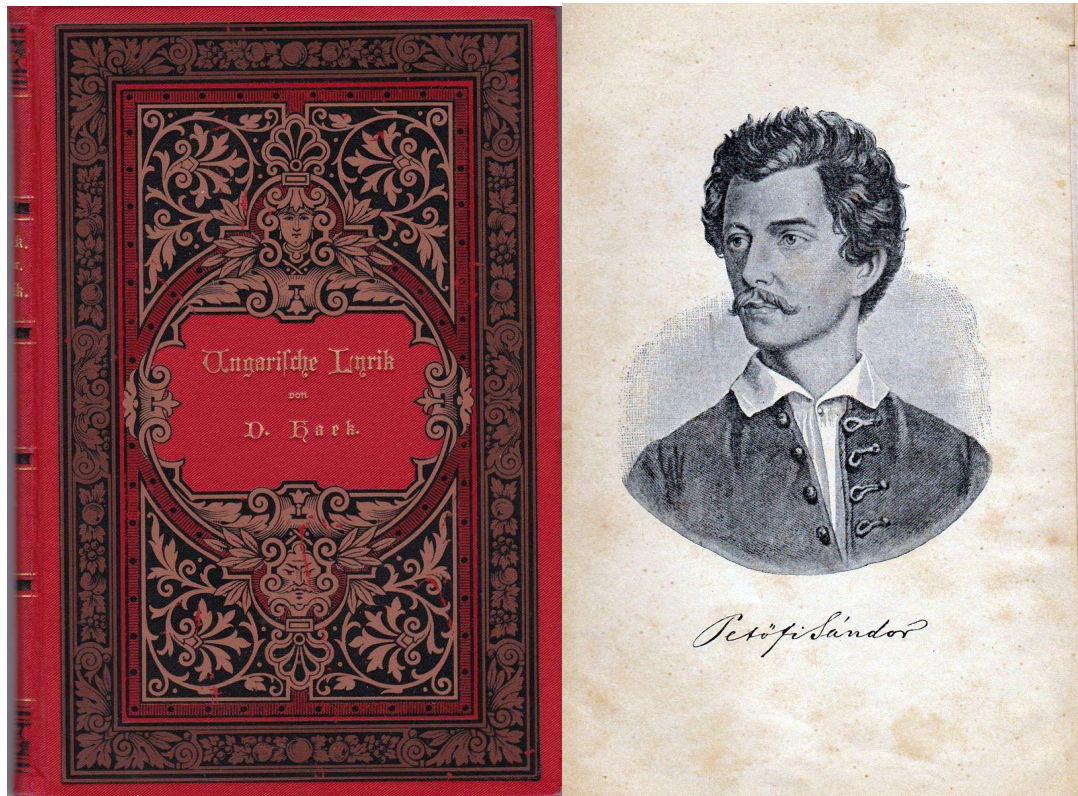
¹⁸ HAEK, David. *Deutsche Sinngedichte. Eine Auswahl deutscher Epigramme und Spruchgedichte von der Reformationszeit bis zur Gegenwart*. Bibliothek der Gesamt-Litteratur des In- und Auslandes. Vol. 51-52. Halle am S., O. Hendel, 1886. 196 oldal.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy miután sok könyv évszám nélkül jelent meg akkoriban, néhány éves eltérés gyakran előfordul a különféle bibliográfiákban.

²⁰ HAEK, David. *Ungarische Lyrik. Von Alex. Kisfaludy bis zur Gegenwart, nebst biographischen Anmerkungen und eine Skizze des magyarischen Schriftentums*. Bibliothek der Gesamt-Litteratur des In- und Auslandes. Vol. 193-195. Halle am S., O. Hendel, 1888. 150 oldal.

²¹ BRÜMMER 1913. i.m. 47-48.

jelentek meg munkái. Lipsceből pár év múlva át is költözött a német fővárosba, és feltehetőleg ottani lakos maradt egész hátralévő életében.



3. ábra Az Ungarische Lyrik (Halle 1888) borítója és címképe, Petőfi Sándor arcképével és aláírásával. Ugyanez a fametszet jelent meg az Ungarisches Novellenbuch első részében is (Halle 1887)

Továbbra is szorgalmasan gyűjtötte és antológiákba foglalta a német vonatkozású aforizmákat, híres emberek mondásait. A humor mindig is vonzotta, amint azt számos kiadványa is jól demonstrálja, pl. a nevető fiatal Demokritosz cikkeiről szóló és paródiákat összesítő könyvei. Zenekedvelőknek is összeállított egy antológiát, míg egy másik versválogatásának címe: „A csók”²². Megtanult hollandul, angolul és franciául, és olyan ismert szerzőket fordított németre, mint J. S. Mill, M. Twain, R. Kipling és E. A. Poe. Holland olvasókönyve 1895-ben a Hartleben kiadónál jelent meg,²³ s mivel ennek a kiadónak Pesten is volt képviselete, a magyar város is megjelenik a kiadók sorában. HD érdeklődése sajátos területekre is kiterjedt, például a Paul Lacroix-nak (1806-1884) tulajdonított, a prostitúció világtörténetéről szóló könyvét sikeresen adaptálta németre. Legismertebb saját műve pedig a kínzás történetéről szól, ezt F. Helbing néven tette közzé,²⁴ több kiadásban. Nem hanyagolta el az ifjúsági irodalmat sem, amit pl. a sarkvidékekről szóló népszerűsítő munkája és híres utazók, pl. Sven Hedin (1865-1952) felfedezéseit ismertető könyvei²⁵ bizonyítják. Általában nagyon szerette az útleírásokat, s lefordította George Kennan (1845-1924) szibériai

²² HAEK, David, *Demokrit der Jüngere. Aus den Papieren eines lachenden Philosophen*. Fischer, Leipzig 1893. *Parodien und Travestien*, Reclam, Leipzig, 1912. HAEK, David, *Frau Musica. Eine poetische Anthologie für Musikfreunde gesammelt*, Warnecke, Leipzig, 1897. HAEK, David, *Der Kuß. Eine poetische Anthologie*. Warnecke, Leipzig, 1895.

²³ HAEK, David. *Die Kunst die holländische Sprache durch Selbstunterricht anzueignen. Lehrbuch der niederländischen Sprache*, Wien, Pest, Leipzig, Hartleben, 1895.

²⁴ HELBING, Franz. *Die Tortur. Geschichte der Folter im Kriminalverfahren aller Völker und Zeiten*, Berlin, Gnadenfeld, 1902.

²⁵ HAEK, David. *In den Eiswüsten des Nordens. Erzählung aus dem Polargebiet*, Erfurt, Bartholomäus, 1903. HAEK, David. *Die neuesten Forschungsfahrten - Für jung und alt*, Berlin, Meidingers Jugendschriften Verlag, 1910.

beszámolóit is.²⁶ Társ-szerkesztésben állította össze Jules Verne (1828-1905) legizgalmasabb kalandos történeteinek gyűjteményét.²⁷ Utolsó – ismert – könyvei a német és az egyetemes irodalomtörténetről szólnak, és 1920-ban jelentek meg Berlinben.²⁸

Ahogy életének számos vonatkozása mindmáig homályban maradt, olyan bizonytalanság övezi halálának helyét és időpontját is. Minden forrás, ami egyáltalán életrajzi adatokat közöl David Haek (Franz Helbing, Hans Helling) -ről kiemeli, hogy ezek az adatok ismeretlenek. Magam a zsidó családtörténeti honlap (<https://www.jewishgen.org>) és a MyHeritage.hu keresőjében alaposan utánanézttem, de nem bukkantam semmilyen, ebből a szempontból használható információra.

Hazai fogadtatása, itthon megjelent írásai

Kutatásaim szerint Haek David német (!) író először 1887-ben említetik a *Fővárosi Lapok* szeptember 7-i, 245. számában, az 1805. oldalon. A rövid közlemény egy német nyelvű magyar novellagyűjtemény megjelenését ünnepli – bár HD szerepe ebben az esetben kétséges.²⁹ A cikkben megjósolt folytatásra egyébként nem kellett sokat várni; és a verses antológia kijövetelét 1888-ban a *Magyar Könyvszemle* jelentette be a „Hazánkat érdeklő külföldi munkák” c. rovatában. Az *Ungarische Lyrik* már a szakemberek figyelmét is felkeltette, s Lehoczky Emil az *Irodalomtörténeti Közleményekben* írt róla egy beszámolót.³⁰ A recenzens kiemeli, hogy a Németországban rövid idő alatt jó nevet szerző (Lehoczky tehát tudhatott valamit) epigramma-író „fordításai átlag gördülékeny, ügyes dolgok”, de nincs elragadtatva az arányoktól. Nem tartja megfelelőnek például, hogy Bartók Lajos és Arany János egyformán 4-4 költeménnyel szerepel a kötetben (megjegyezzük: messze a legtöbb vers, szám szerint 22, „Alexander” Petőfitől való). Ezen kívül sok pontatlanságra is felhívja a figyelmet, ami a nevek írását, az évszámokat és a rövid életrajzokat illeti. A verseskötet teljes tartalomjegyzéke egyébként, német és magyar címekkel 1917-ben a *Magyar Könyvszemlében* is megjelent.³¹

Tudomásom szerint HD magyarul nem írt, de legalábbis nem publikált – s mindaz, ami elvéve egyáltalán megjelent a magyar újságokban, már fordítás volt. Az első – általam megtalált – magyar nyelvű közlése a

²⁶ KENNAN, George, *Sibirien. Schilderungen*, Leipzig, Reclam, 1891. KENNAN, George, *Abenteuer in Sibirien. Erlebnisse bei den Volksstämmen Kamtschatkas und Nordasiens*, Globus Verlag, Berlin [ca. 1900].

²⁷ HOFFMANN, R., HAEK, David., REICHARDT, R. (szerk) *Das Buch der Abenteuer. Eine Sammlung der schönsten Abenteuer nach Jules Verne, W. D. v. Horn und Georg Kennan für die Jugend bearbeitet.*, Berlin, Meidinger, 1918.

²⁸ HAEK, David. *Die Weltliteratur. Illustrierte Geschichte der Literaturen aller Völker und Zeiten*. Berlin, Singer, 1920. HAEK, David. *Geschichte der deutschen Literatur*, Berlin, Singer, 1920.

²⁹ A teljes szöveg: „**Magyar beszélyek németben.** Halleban, Hendel Ottó kiadásában, igen csinos kiállítású beszélygyűjtemény jelent meg e címmel: »Ungarisches Novellenbuch.« Haek D. német író rendezte sajtó alá, dr. Falk Miksának ajánlva, többi közt e szavakkal: »Dr. Falk Miksának, az ismert publicistának és államférfinak ajánlottam e könyvet, hogy kifejezést adjak a tisztelet és nagyrabecsülés fenkölt érzésének, melyet e kitűnő férfi iránt táplálok s mely mindazokkal összekapcsol, a kik csak őt ismerik, « A gyűjtemény három füzetből áll, díszítve Petőfi, Jókai és Csiky Gergely arcképeivel, Petőfi, Jókai, Beniczky Bajza Lenke, Csiky Gergely és Mikszáth Kálmán vannak bemutatva egy-egy beszélylyel, melynek német címei ezek: »Schecken und Falbe«, »Fortunatus«, »Der Sonderling«, »Der Rosenkranz«, »Martha Tímár«. Fordítá Neugebauer László. A beszélyek elé életrajzi és irodalmi jegyzetek csatolják. Ugy látszik, hogy egy idő óta elbeszélő irodalmunk tért hódít a németországi könyvpiacra. E gyűjteménynek is alkalmasint folytatása lesz.” A könyvet átlapozva azonban kiderül, hogy Haek (és Falk) neve egyáltalán nem szerepel benne. A Hendel kiadó a könyvsorozat tételeit részletező listáján sem tünteti fel Haeket ennél a kiadványnál, amit megtett egy korábban (18. l.áb.) és egy később (20. l.áb.) megjelent másik két antológiával. Ennek ellenére lehetséges, hogy a rövid jegyzeteket anonim módon Haek írta. Feltételezem ugyanakkor, hogy az újságíró egy, ténylegesen HD által Falk Miksának *kézzel dedikált* példányra alapozta rövid beszámolóját. Felületességét mindenesetre jól illusztrálja, hogy Petőfi másik művét („Der Großvater”) nem említi, és teljesen megfeledezett a kötetben ugyancsak képviselt Gyulai Párról („Der alte Komödiant”) is.

³⁰ LEHOCZKY, Emil. D. Haek. Ungarische Lyrik. Halle a. d. S. Otto Hendel's Verlag, é. n. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1(4): 422-424, 1891

³¹ GULYÁS P. 1917. Magyar szépirodalom idegen nyelven a M. N. Múzeum könyvtárában (Tizedik közlemény), *Magyar Könyvszemle* 25 (Új folyam), 1-2:23-93.

Hét 1892. júl. 17-i számából való: a 455. oldalon négy Haek aforizma szerepel (a fordító megnevezése nélkül) – ezek egyikét választottam jelen cikk mottójául. A *Magyar Földművelő* 1899-ben (2. sz. 154-155. old.) hozta le „A kívánság” c. történetet, Erdős Károly fordításában. A *Magyar Szemle* 1904-ben három részletben tíz rövid történetet közölt Haek D. szerzőségével, fordító megjelölése nélkül³². „A kívánság” szövege itt nem azonos a *Magyar Szemle*ben megjelent változattal, tehát vagy más fordította le magyarra – vagy ez mégis egy eredeti, addig lappangó magyar nyelvű írás, de ez utóbbi eset a valószínűtlenebb. A Haek (Helbing, Helling) -féle anekdoták további hazai sorsát már nem követjük, de annyi biztos, hogy mindmáig HD egyetlenegy könyve sem jelent meg magyarul – mely hiányosságot majd – egy tanulmány erejéig – pótolni fogok.

Meg kell még említenünk néhány későbbi hivatkozást is HD munkásságára. Ebből a szempontból különleges Dénes István ügyvéd, baloldali politikusnak a nemzetgyűlés 1924. október 8-i ülésén elhangzott felszólalása, melyben hosszan idéz Franz Helbing *Die Tortur* c. könyvéből.³³ Hazai kultúr- és jogtörténeti körökben sem ismeretlen HD ezen munkája.³⁴

Darwin fordítások és tanulmányok

A 19. század vége felé Németországban a darwinizmus az értelmiség minden rétegében fokozódó érdeklődést és lelkesedést váltott ki, ami a fordítások és az angol biológus eredményeivel és elképzeléseivel foglalkozó írások egyre növekvő számában is megnyilvánult. Caruson kívül mások is megpróbálkoztak Darwin fő műveinek németre alkalmazásával. Gaertner az *Origin*-t Otto Hendel hallei kiadójánál adta ki németül 1892-ben – éppen ott, ahol HD irodalmi válogatásai pár évvel azelőtt megjelentek. Bár biológus végzettsége nyilván nem volt, HD úgy érezhette, hogy érdemes belefognia egy hasonló vállalkozásba. Elképzelhető, hogy ajánlatával Hendelnél már „elkészt”, és ezért kereste meg Philipp Reclam-ot Lipcsében, ahol 1893 júniusában megjelent HD fordítása is.³⁵ Lipcse amúgy is a darwinizmus lázában égett, amit az ugyancsak 1892-ben megjelent *Katechismus des Darwinismus* c. könyv³⁶ is jelez - melynek szerzője Otto Zacharias (1846-1916) jó nevű hidrobiológus, az első németországi limnológiai kutatóállomás vezetője volt. Gaertner egy évvel később (1893, Halle) lefordította a *The Descent of Man* is, és e tekintetben is követőre talált Haek Dávidban (1894 június, Leipzig).

A *Die Entstehung der Arten* kisméretű (9 cm × 14 cm, ún. 32° formátumú) könyv, gót betűs szedéssel (ez a betűtípus HD összes, életében megjelent munkájára jellemző). A lipcsei kiadó híres zsebkönyvsorozatának (Reclams Universal Bibliothek, RUB) egyik kötete. A teljes terjedeleme 701 oldal, ebből hatot foglal el a fordító rövid ismertetése Darwinról, a 660. oldaltól pedig szerkesztői jegyzetek és a tárgymutató következik.

³² *Magyar Szemle* 1904 (16. évf.) 1. szám (9-10. old.): *Mesék* főcím alatt 1. A kis virág, 2. Az erényes Ázim, 3. A kívánság; 1904-es 13. szám ((122-123. old.) *Fantáziák* címmel 1. A Béke, 2. Az ismeretlen, 3. A Siker); az 1904-es 16. szám (149-150. old.) *Életképek* címen: 1. A gyermek kérdez, 2. Az utolsó garas, 3. A három jóbarát, 4. Egy olvasmány.

³³ A „bűnösöknek hogyan verték a talpát, hogyan verték őket bikacsökökkel és más kínzóeszközökkel. Mindazt, amit ebben a könyvben Franz Helbing leírt, megtaláljuk a budapesti főkapitányságon (*Ugy van! a szélsőbaloldalon.*) s megtaláljuk az, ország különböző csendőrségeinél. Mindaz, amit élénk emberi fantázia el tud képzelni és mindaz a gonoszság, amelyet emberrel szemben el tud követni, megtörténik a budapesti rendőrségen.” mondotta Dénes – mire Gróf Bethlen István miniszterelnök csak annyit válaszolt: „Rémmesék ezek!” A nemzetgyűlés 315. ülése 1924. évi október hó 8-án, szerdán. *Nemzetgyűlési napló*, 1922. XXVI. kötet, 1924. október 07. - 1924. október 30. p. 61.

³⁴ BALOGH Elemér. A németországi boszorkányperek jogtörténeti jellemzői. *Jogtörténeti Szemle* 6(4):1-7. 2004. PIVÁRCSI István. *Boszorkányok könyve*. Budapest, Noran kiadó, 2006. RÁTH-VÉGH István. A sátán és cimborái. Budapest, Fővárosi Könyvkiadó, 1948.

³⁵ Mint említettem, sok hallei és lipcsei kiadvány évszám nélkül jelent meg, és ez alól a Darwin művek sem jelentettek kivételt. Emiatt a katalógusokban és adatbázisokban többféle változat is fellelhető egy adott a könyvre. A két Haek fordítás publikációs adatait H.-J. Marquardt bocsátotta rendelkezésemre.

³⁶ ZACHARIAS, Otto. *Katechismus des Darwinismus*. Leipzig, J. J. Weber, 1892. Ernst Krause ugyancsak Lipcsében, 1879-80-ban kiadott munkájáról maga Haek szól, l. a Függelékét.

A főcímlappal szembeni oldalon (*frontispicium-címkép*) Darwin arcképe található (1. kép). A könyv egyetlen – kihajtható – ábrája, a híres-nevezetes evolúciós fa a 158. oldalnál van beillesztve. Az eredeti kiadásokkal összehasonlítva hamar kiderül, hogy HD az Origin 6. kiadását, vagyis az utolsó szerzői változatot vette alapul. Bár jelen cikk célja nem a részletes forráselemzés, szűrőpróbaszerűen összevettem Carus és Haek fordításait – és jelentősek az eltérések. A kötet végén, a 703. oldal tetején található reklámban (4. kép) már szerepel a következő kétkötetes mű is, ármegjelöléssel, ami arra utal, hogy más évszámmal ugyan, de nagyon közeli időpontban kerültek ki a sajtó alól.

Aus Philipp Reclam's Universal-Bibliothek.

Preis jeder Nummer 20 Pf.

Darwin, Charles, Die Abstammung des Menschen und die
Zuchtwahl in geschlechtlicher Beziehung. Aus dem Englischen über-
setzt von David Haek. Mit 78 Illustrationen. I. Bb. 5216–20.
Geb. M. 1.50. — II. Bb. 5221–25. — Geb. M. 1.50.

—, Die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl
oder Die Erhaltung der bevorzugten Rassen im Kampfe ums Dasein.
Aus dem Englischen übersetzt von David Haek. Mit dem Bildnis
des Verfassers. 3071–76. — Geb. M. 1.75.

4. ábra Darwin két németre fordított könyvének hirdetése a „Die Entstehung der Arten” utolsó lapján.

A *Die Abstammung des Menschen* a fentihez hasonló formátumban, de két kötetben (506 + 536 oldal) jelent meg, ugyancsak a RUB sorozatban. Előszó és arckép sincs benne, fordítói megjegyzéseket viszont bőven találunk a 437-452 oldalakon. Az ábraanyag pár kivétellel megegyezik az eredeti kiadással, a három új ábra (II. kötet, 38: *Palamedea cornuta*, 68: *Pithecia satanas*, 78: *Cercopithecus*) Alfred Brehm frissebb munkáiból származik – bár a lecserélt ábrákat is a német zoológustól vette át Darwin annak idején. A változtatás valószínűleg HD – vagy a kiadó – egyedi döntése lehetett, mert az általam látott összes többi kiadás és fordítás (köztük az Entz-Török féle is) egy az egyben az eredeti londoni kiadás ábraanyagát tartalmazza.³⁷

Amint a bevezetőben már céloztunk rá, a fenti két fordításról csak Freeman³⁸ tesz említést, más történeti munkák és összefoglalók egyáltalán nem említik, még a német nyelvű szakirodalomban sem. Legfeljebb egyes bibliográfiákban bukkanhatunk még rájuk.³⁹ Ez nem jelenti azt, hogy egyes kortárs-szerzők alkalmasint ne idézték volna ezeket, pl. Magyarországon Zubriczky⁴⁰ hivatkozik a *The Descent of Man* Haek-féle fordítására. A helyzet azonban még rosszabb a következő három kiadvánnyal kapcsolatban, amelyeket Freeman nem idéz és a Darwin online elektronikus adatbázisban⁴¹ sem találjuk meg.

Hugo Schildberger berlini kiadója 1901-ben megjelentetett egy sorozatot *Bedeutende Männer aus Vergangenheit und Gegenwart* (Fontos emberek a múltban és a jelenben) címmel, H. Fr. von Ossen⁴² szerkesztésében. Ennek 6. számát Darwinnak és a darwinizmusnak szánták, és szerzőként D. Haeket hívták meg. Az eredmény egy 20 oldalas kis tanulmány⁴³ (5. kép), melynek teljes magyar fordítását, saját megjegyzéseimmel ellátva, a Függelékben közlöm. Mint kiderül, Haek meglehetősen jól tájékozott volt

³⁷ Ez alól – ritka – kivétel Seress László fordítása (Charles Darwin: *Az ember származása és az ivari kiválás*, Budapest, Vass József Minta-antiquarium és Könyvkereskedése, 1896) amelyből minden ábra kimaradt, feltehetőleg anyagi okokból.

³⁸ FREEMAN 1977. i.m.

³⁹ James Mark BALDWIN, *Dictionary of Philosophy and Biology*, Gloucester, MA, Peter Smith, 1960, 166.

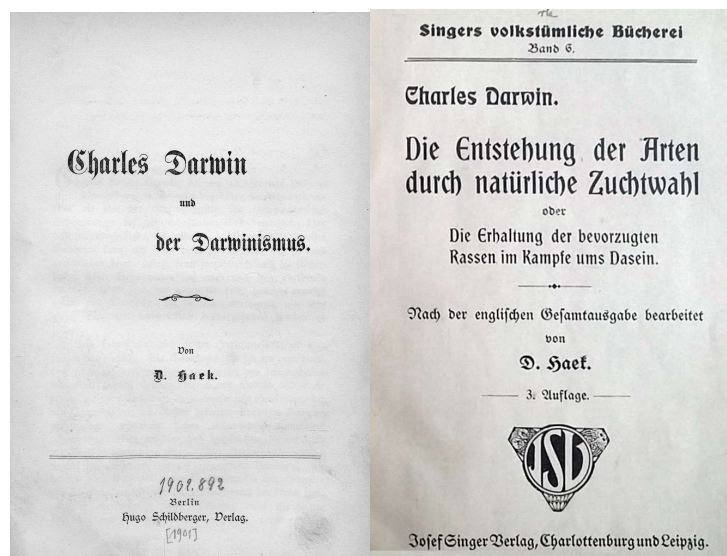
⁴⁰ ZUBRICZKY Aladár. (1909). A vér-kémlélések és az ember leszármazása II. *Religio* 68:25-27.

⁴¹ van WYHE 2002. i.m.

⁴² Aki nem volt más, mint Hermine Schildberger.

⁴³ Beszámol róla 1902-es évszám-megjelöléssel az *International Catalogue of Scientific Literature, General biology*, London, Royal Society, 1903; 32, 70, 103.

mind a darwini evolúciós elméletet, mind pedig annak visszhangját illetően; megállapításai figyelemre méltóak és jól megvilágítják a darwinizmus századfordulós fogadtatásának egyes részleteit. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nem túl terjedelmes írás jelentős részét eleve idézetek teszik ki, amelyeket HD nagy elővigyázatossággal illesztett bele mondandójába. A sok idézett passzus egyértelműen arra utal, hogy a tanulmány megírása előtt alaposan utánanézett a releváns szakirodalomnak. A berlini Humboldt Egyetem könyvtárában meglévő példány utolsó oldalán szereplő bélyegzések szerint a tanulmányt először 1904-ben vették ki, majd 1955-ig további 22 alkalommal, s van egy időben elszigetelt, 1971-es kölcsönzése is. Ez mindenképpen arra utal, hogy az érdeklődő olvasók számára egyáltalán nem volt ismeretlen Haek tanulmánya.



5. ábra D. Haek darwinizmusról szóló tanulmányának (balra) és a Fajok eredete rövidített változatának (jobbra) címlapja

Darwin két legfontosabb könyve, mi tagadás, viszonylag hosszú és még ma sem tekinthető könnyű olvasmánynak. Ezt már régen felismerték, és annak érdekében, hogy Darwint a kevésbé ráérő olvasóközönség is megismerhesse, rövidített, egyszerűsített, vagy kivonatolt változatokkal próbálkoztak – sokszor az eredeti, teljes művel azonos címen. Ilyen volt a lipcsei Josef Singer kiadó népszerű könyvtárának 6. és 7. kötete is, amelyek megjelenéséről a *Pädagogischer jahresbericht* 62. kötete adott hírt 1910-ben. Az *Origin* (5. kép) és a *The Descent of Man* Reclamnál megjelent teljes változatánál nagyobb alakú (12 cm × 16 cm), egységesen 192 oldalra nyomtatott szövegeket D. Haek dolgozta át. A nagyobb oldal egyben arányosan nagyobb betűméretet is jelentett, így megengedve a teljes és a rövid mű terjedelmi összehasonlítását akár oldalszám alapon is – bár a csökkentés drasztikus jellege enélkül is teljesen nyilvánvaló. Míg például az *Origin* „Instinct” c. 8. fejezete a teljes (német) változatban 55 oldalt tesz ki, a rövidített kiadásban mindössze 3 oldal maradt belőle. Más fejezetek ugyan nem jártak ilyen rosszul, de nyilvánvaló, hogy a rövidített változat nem adta/adhatta vissza az eredeti szöveg teljességét – és kétséges, hogy a vállalkozás elérte-e egyáltalán a kitűzött célt. A rövidítés indokolhatja/magyarázhatja azt is, hogy a Darwin online adatbázisban nem szerepelnek a Singer által gondozott kiadások.⁴⁴

⁴⁴ Annak ellenére, hogy „It records detailed information for every known Darwin publication, in every known language, up to 1975.” van WYHE, J. ed. 2002. i.m. Ugyanakkor más rövidítések, pl. az *Origin* 1936-os, Pasadenában megjelent, mindössze 112 oldalas változata szerepel a listán.

HD Darwinnal kapcsolatos munkáinak releváns bibliográfiai adatai a következőkben foglalhatók össze:

1. DARWIN, C. 1893. *Die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl oder die Erhaltung der bevorzugten Rassen im Kampfe ums Dasein*. Reclams Universal Bibliothek No. 3071-3076. Philipp Reclam, Leipzig. 701 p. (Fordította D. Haek.)
2. DARWIN, C. 1894. *Die Abstammung des Menschen und die Zuchtwahl in geschlechtlicher Beziehung. I-II*. Reclams Universal Bibliothek No. 3126-3220 & 3221-3225. Philipp Reclam, Leipzig. 506+536 p. (Fordította D. Haek.)
3. HAEK, D. 1901. *Charles Darwin und der Darwinismus*. Bedeutende Männer aus Vergangenheit und Gegenwart. Vol. 8. Hugo Schildberger, Berlin. 20 p.
4. DARWIN, C. 1909. *Die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl oder die Erhaltung der bevorzugten Rassen im Kampf ums Dasein*. Singers volkstümliche Bibliothek. Vol. 6. Josef Singer, Charlottenburg & Leipzig. 192 p. (Átdolgozta: D. Haek.)
5. DARWIN, C. 1909. *Die Abstammung des Menschen und die Zuchtwahl in geschlechtlicher Beziehung*. Singers volkstümliche Bibliothek. Vol. 7. Josef Singer, Charlottenburg & Leipzig. 192 p. (Átdolgozta: D. Haek.)

Összefoglalás

A budapesti születésű Hatschek Dávid (1854-1920?) élete és munkássága két, minden szempontból eltérő szakaszra osztható. Életének Magyarországon eltöltött első három évtizede tanulmányokkal, majd ügynöki/gyárosi tevékenységgel telt elsősorban, melyről alapos kutatás után sem sikerült sok információt szerezni. Családi és közéleti okok is közrejátszhattak abban, hogy az 1880-as évek közepe táján Bécsbe emigrált, majd Németországba – Lipcsébe, később pedig Berlinbe költözött, és valószínűleg ott is halt meg. Korábbi, elsősorban humán érdeklődése nyilván megvolt, de konkrét előzmény nélkül fogott széleskörű irodalom-népszerűsítő és írói tevékenységbe. Szerzőként nevet változtatott, és a Haek, Helbing és Helling írói álnevek alatt jelent meg minden munkája, kizárólag német nyelven. Az általa fordított, szerkesztett és összeállított könyvek száma meghaladja a hetvenet. Figyelme sok területre kiterjedt, az irodalom mellett az általános kultúrtörténet, a nyelvészet, a földrajzi felfedezések és a darwinizmus kialakulása is érdekelte. Kiemelendő, hogy Darwin két legfontosabb művét, az *Origint* és a *The Descent of Man* is lefordította németre, és mindkettőnek elkészítette a rövidített változatát is. Emellett írt egy rövid tanulmányt a darwinizmusról – s tevékenységével hozzájárult annak németországi népszerűsítéséhez. Hasonlóképpen segítette elő néhány antológiával magyar versek és novellák németországi ismertségét. Magyarul csak rövid írásai és aforizmái jelentek meg eddig; ugyanakkor egyes művei hazai körökben is ismertek. Jelen cikk függeléké közli a darwinizmusról szóló tanulmányának magyar fordítását.

Függelék

D. Haek: Darwin és a darwinizmus

Fordította és megjegyzésekkel ellátta: Podani János

I.

Charles Robert Darwin, aki 1809. február 12-én született a skóciai⁴⁵ Shrewsbury-ban, általános vélemény szerint a tudományos világ egyik legkülönlegesebb és legkiemelkedőbb alakja. A kedves, szerény, jószívú és segítőkész tudósnek tulajdonképpen nem voltak ellenségei és – annak ellenére, hogy tanainak bőven

⁴⁵ Shrewsbury természetesen nem Skóciában, hanem Angliában van, a Liverpooltól délre fekvő Shropshire grófság székhelye. Haek már az *Entstehung der Arten* előszavában elkövette ezt a tévedést, és még a rövidített változatokban is megtartotta – nem tudjuk, miért nem jelezték ezt neki időközben.

voltak ellenzői – durva, személyeskedő támadások sosem érték. Erről a tényről, fontosságához képest, nemigen esik szó, úgyhogy érdemes mindjárt az elején rámutatni.

Önéletrajza jól tükrözi személyiségét: egyenes és nyílt ember volt. Megjegyzendő, hogy munkával töltött napjait túl gyakran zavarta meg egy krónikus betegség, amit türelemmel és megnyugvással viselt.⁴⁶ Apja orvos volt, csakúgy, mint nagyapja, Erasmus Darwin, aki emellett természettudósként és költőként ismert. Fő művében, a *Zoonomiá*-ban, Erasmus Darwin a szerves étellel foglalkozott, s ennek 1794-es megjelenését gyorsan követte a német fordítás is.⁴⁷ Rudge, a botanikus, egy növénynevezésként nevezett el az ő emlékére *Darwinia*-nak.⁴⁸ A darwinizmus egyik előfutárának tekinthető és, ahogy az ő unokája, Charles írja az „*On the Origin of Species*”-ben: „Különös, hogy nagyatyám, dr. Erasmus Darwin, mennyire megelőzte Lamarck nézeteit és véleményének téves megokolását, »Zoonomia« című művében (I. kötet, 500-510. old.), megjelent 1794-ben. Isid. Geoffroy szerint kétségtelen, hogy Goethe is buzgó híve volt ehhez hasonló nézeteknek, mint kitetszik egy 1794-ben és 1795-ben írott, de csak jóval később kiadott munkájának a bevezetéséből.”⁴⁹ A későbbiekben megvitatjuk, mit is nevezett itt Charles Darwin Lamarck hibáinak és tévedéseinek. Goethe fent említett műve egyébként „*A növények átalakulása*.”⁵⁰ Ernst Krause, az „*Erasmus Darwin és helye a származástan történetében*” c. esszéjében⁵¹ rendkívüli módon el volt ragadtatva Erasmus Darwintól. Amint írja: „Bizonyos, hogy az ő széles és alapos természetbölcészeti nézetei úgyszólván érthetetlenek voltak legtöbb kortársa előtt, úgy, hogy csak most – száz év lefolyása után – mégpedig egyik utódjának munkái által lettiünk képesek bámulatos és csaknem divinációval határos magasztos felfogását a szerves világ körül, valódi értéke szerint megítélni. Benne ugyanazon fáradhatatlan szellemet találjuk a kutatásra, s csaknem ugyanazon biológiai irányelveket, mint későbbi unokájában, úgy hogy joggal azt állíthatjuk, hogy ez utóbbi öregatyjától kapta az intellektuális örökségét, s teljesen kifejtette ama programot, melynek mintegy rövid vázlatát feltalálhatjuk öregatyja munkáiban. Ch. Darwinnak csaknem minden egyes műve párhuzamba állítható híres elődjének munkáiban foglalt egyik vagy másik fejezetével. Így az öröklékenység titka, az alkalmazkodás, az állatok és növények védő szervei, az ivari kiválás, az utánzásnak (mimicry) tulajdonított tünetmények, továbbá a rovarévi növények, valamint a kedélymozgalmak és a socialis impulsusok természetszerű magyarázata és fejtegetése, sőt még a gyermekek körüli észleletek és tanulmányok is mind oly tárgyak, melyekkel már az öregebb Darwin foglalkozott. A mi azonban e tünetmények magyarázatát vagyis interpretációját illeti, erre nézve lényeges eltérés van a kettő között. Az idősebb Darwin lamarckista volt, pontosabban, Jean Lamarck volt az idősebb Darwin iskolájának a követője, mivel – mégoly

⁴⁶ Darwin maga mondta, hogy betegsége miatt legalább nem kellett részt vennie az unalmas társasági életben, és így több időt szentelhetett a munkának. Életében senki se jött rá, mi az oka szenvedésének, és ma is csak feltételezik, hogy többféle kórkép kombinációjaként jelentkeztek nála a sokszor nagyon nehezen elviselhető tünetek.

⁴⁷DARWIN, Erasmus. *Zoonomie oder Gesetze des organischen Lebens*. 3 vols. Hannover, Hahn. 1795-9. ford. Joachim Dietrich Brandis (1762-1846).

⁴⁸ Edward Rudge (1763-1846) angol botanikus volt, a nevet 1816-ban adta. A *Darwinia* mintegy 70 örökzöld faja a mirtuszfélekhez tartozik, mindannyian csak Ausztráliában fordulnak elő. Charles Darwinról más nevekkel emlékeznek meg a biológusok, 5 génusz (*Darwinilus*, *Darwiniothamnus*, *Darwinius*, *Darwinopterus*, *Darwinula*) és mintegy 300 faj (*darwinii* vagy *charlesdarwinii*) viseli a nevét.

⁴⁹ *Origin* 3rd ed. 1861, p. xiv. Ford. Mikes Lajos (Athenaeum, Budapest, 1924).

⁵⁰ von GOETHE, Johann Wolfgang, *Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu Erklären*, Gotha, Ettingen, 1790. Kevéssé közsímt, hogy Goethe (1749-1832) nemcsak költő és filozófus volt, hanem a természettudományok is érdekelték. Ebben a munkájában párhuzamot vont a különféle növényi szervek között és rájött a levél eredetű szervek közös eredetére, amelyek transzformáció révén vették fel egészen eltérő alakjukat. Így ő volt az első alkalmazója a biológia egyik fontos fogalmának, a homológiának.

⁵¹ Ernst Ludwig Krause (1839-1903) német biológus, a darwinizmus Ernst Haeckel melletti legismertebb németországi népszerűsítője volt. Az Erasmus Darwinról írt tanulmánya (*Erasmus Darwin und seine Stellung in der Geschichte der Descendenz-Theorie*, Kosmos, 1879, Darwin kiegészítéseivel: Leipzig, E. Günther, 1880) 2009-ig 30 kiadást ért meg.

nagyszerűséggel – mégiscsak Erasmus Darwin ötleteit fejlesztette tovább, és Darwiné az érdem, hogy először, teljes rendszerességgel kidolgozta az evolúcióelméletet.”⁵²

Charles Darwin anyai ágon is híres és fontos nagyapával dicsekedhetett: Josiah Wedgwood⁵³ a róla elnevezett edények feltalálója és készítője volt.

Darwin egyáltalán nem volt szorgalmas, jó tanuló, így a jövőjét illetően apja nem táplált túlzott reményeket, sőt, attól tartott, hogy akár szégyent is hozhat a családjára – amit később az élet nem is cáfolhatott volna meg jobban. Tizenhat éves korában Edinburghba ment, hogy apja szándéka szerint bátyjával együtt orvosnak tanuljon. Hajlamai és érdeklődése azonban nagyon hamar a természettudomány más területei, különösen a rovartan felé terelték. Amikor apja rájött, hogy fiatalabbik fia mennyire nem szereti az orvostudományt, némi habozás után kivette az egyetemről és 1828 januárjában a Cambridge-i Christ College-be küldte teológiát tanulni. Charles azonban ebben sem talált különösebb örömet, és továbbra is entomológiával foglalkozott, majd Henslow⁵⁴ professzortól botanikát tanult. De egy év elteltével mégis letette teológiai vizsgáit, jogot szerezve a *B.A. = Bachelor of Arts* cím használatára.

Henslow professzor a geológia iránti érdeklődést is felkeltette Darwinban, és ő volt az, aki a fiatalembert, miután 1831 nyarán hazatért egy walesi geológiai kirándulásról, Fitzroy,⁵⁵ a Beagle kapitánya figyelmébe ajánlotta, hogy vigye el földkörüli hajóújtárára. Darwinnak tetszett az ötlet, 1831. december 27-én el is indult, hogy csak öt év múlva, 1836 októberében térjen majd haza. Darwin jegyezte meg később az a fontos tény, hogy „*A »Beagle«-n tett utazásom életem legfontosabb eseménye volt és döntően meghatározta pályafutásomat.*”⁵⁶ Ennek a fantasztikus útnak eredménye több, hazatérése után publikált, feltűnést keltő munkája, és amelyeknek köszönhetően a geológiai társaság titkárává választották. Ezt a tisztséget három évig töltötte be. Eme írásai közül az 1839-ben megjelent „*Egy természettudós utazása*” részletesen beszámol a Beagle-n tett útjáról; ennek stílusa gördülékenyebb, mint a többi akkori művéé: „*A korallzátonyok szerkezete és elterjedése*”, „*Geológiai megfigyelések vulkáni szigeteken a H.M.S. Beagle-n tett utazás alatt*”, „*A Cirripedia alosztály monográfiája az összes faj ábrájával. A Lepadidae vagy kacsakagylók*”, „*Nagy Britannia fosszilis Lepadidae (kacsakagylók) leleteinek monográfiája*”. „*Nagy Britannia fosszilis Balanidae és Verrucidae leleteinek monográfiája*” – amelyeket a Royal Society aranyéremmel ismert el 1853-ban. Ez idő tájt vette el feleségül unokatestvérét, Emma Wedgwoodot, (*sic*) akivel boldog házasságban élt. Egyik fiuk szintén a tudománynak szentelte életét és apja műveinek kiadásairól később gondoskodott. Az ő munkái tudományos szempontból talán kevésbé fontosak, de alkalmat adtak apjának arra, hogy említést tegyen róluk könyveiben.⁵⁷

⁵² Érdekes tény, hogy ezt a részt Margó Tivadar – aki talán egyedüli magyarként megfordult Darwin downei házában – is fontosnak tartotta és idézte (*Emlékbeszéd Charles Robert Darwin a M. T. Akadémia k. tagja felett*, Budapest, Hornyánszky Viktor Sajtója, 1884, p. 51) ezért betű szerint az ő fordításában közlöm – az idézett rész utolsó mondatának kivételével. Az eredetiben Krause i.m. p. 75-76.

⁵³ Helyesen: Josiah Wedgwood (1730-1795) számtalan találmányt és újítást vezetett be az ipari léptékű fazekasság területén. Darwin feleségének, Emma Wedgwood-nak (1808-1896) is nagyapja volt – vagyis, ahogy Haek is megjegyzi a későbbiekben, Darwin az unokatestvérét vette el feleségül, 1839-ben.

⁵⁴ John Stevens Henslow (1796-1861) angol botanikus és geológus, a Cambridge-i botanikus kert alapítója, Darwin mentora és támogatója.

⁵⁵ Robert FitzRoy (1805-1865), bár a Beagle nevű fregatt kapitányaként vált igazán híressé, kiváló meteorológus volt és az időjárás-előrejelzés módszertana egyik kidolgozójának tekinthető, Darwin tanait viszont nem fogadta el. Politikusként az új-zélandi kormányzásáig vitte.

⁵⁶ DARWIN, Francis ed. *The life and letters of Charles Darwin, including an autobiographical chapter*. London: John Murray. Volume 2. 1887. p. 61.

⁵⁷ Itt nem teljesen egyértelmű, kire gondolt pontosan Haek, ugyanis Darwin két fia is tudományos pályát választott. George Howard Darwin (1845-1912) matematikus-csillagász volt, apjához hasonlóan az MTA külső tagja. Az *Origin* elefántos példájának számolási feladatát ő oldotta meg. Öccse, Francis Darwin (1848-1925) botanikus, apjával társszerzőségben írt könyvet a növények mozgásáról – s inkább ő volt az, aki apjának örökségéről gondoskodott (l. 56. lábjegyzet).

Charles Darwin fő műve, „*A fajok keletkezése természetes kiválasztás útján vagy az életrevalóbb tenyészfajok boldogulása a létért való küzdelemben*”⁵⁸ 1859-ben jelent meg és nagyon gyorsan ismertté és népszerűvé vált. Nemcsak a biológia, hanem az egész tudomány átalakulásának kiinduló lépését jelentette. Még a legműveltebb társadalmi körökben is él viszont az a hibás vélekedés, miszerint a fejlődés doktrínája a természettudományokban Darwintól származik, mert valójában a darwinizmus ennek csak egy fontos, kiegészítő része. Célszerű tehát a fajok eredetéről szóló korai vélekedésekről egy rövid összefoglalót adnunk.

A Biblia és más vallásos tárgyú íráskorok teremtéséről szóló elképzelései általánosan ismertek. A régi idők gondolkodóit és tudósait a vallásos magyarázatok nem elégitették ki, és már az ókori görögök munkáiban találunk mai nézeteket megelőlegező utalásokat. Darwin elődeiről Ernst Krause, az Erasmus Darwinról szóló fent idézett könyvben⁵⁹ írja: Herakleitosz⁶⁰ alapelve szerint „*minden örökös mozgásban van, a rendszerét körülvevő képzelet-serkentő sötétségben, így ő az, akivel a darwinizmus teljes története elkezdődik. Úgy tűnik, Empedoklész*⁶¹ (Kr. e. 484-424) volt eme elképzelések első követője, amelyeket akár valódi darwinista nézeteknek is tekinthetünk. Azt tanította, hogy az élet a természetben kezdődött, s az első formák távolról sem voltak olyan tökéletesek, mint a későbbi szervezetek. A természet az életképes anyag mérhetetlen tömegét hozta létre, mely sokáig csak alaktalan massa volt, míg végezetül egy darabjának fennmaradását a külső körülmények lehetővé nem tették. A későbbiek során a tökéletlen lények megelőzték a tökéletesebbeket, pl. a hermafrodita állatok a különeműeket. Ez a fontos elképzelés erősen torzítva jelenik meg Johannes Philoponusnál⁶², mintha már kezdetben meglelt volna minden élő és érzékelő testrészt, a fejek, karok, lábak, stb, amelyeknek csak megfelelő módon kellett találkozniuk, hogy együttesük is fennmaradjon. Az eredeti elképzelést Arisztotelész és Xenokratész⁶³ sokkal jobban megértette. Utóbbi azt állította, hogy a működő szervezet egyszerűen sok kezdeti forma szerencsés találkozásából jön létre. Arisztotelész *Physicae auscultationes* c. műve egy helyen (II. 8) jól mutatja Empedoklész erőteljes gondolati hatását. Javaslatára szerint megkérdendő, hogy az elv miszerint az eső nem azért esik, hogy a termés fejlődjön, hanem a tenger felől jövő ködből alakul ki, viszont a termés az esőnek köszönheti kialakulását nem alkalmazható-e a szerves élet többi területére? Nem lehetséges, hogy a fogazat metsző- és zápfogakra elválása ahelyett, hogy szándékos tervezés eredménye lenne, inkább véletlenül alakult ki és éppen azért maradt fenn, mert hasznosnak bizonyult, s azok az állatok, amelyeknek kevésbé tökéletes volt a fogazatuk kihaltak? És azok a dolgok, folytatja, amelyekben minden egyedi rész úgy alakult ki, mintha adott célra készült volna, megmaradtak miután minden ok nélkül megfelelő alakot vettek fel, de azok, amelyekben nem ez történt már eltűntek, vagy eltűnőben vannak, mint Empedoklész férfiarcú négy lábú ökrei.⁶⁴ Feltételezhetően az utóbbi idézet egy iskolapélda, amelyben a ravasz gondolkodó azzal érvel, hogy az olyan kevert mitológiai teremtmények, mint a kentaurók vagy egy szfinx, nem létezhetek szarvasmarha testtel és emberi fejjel.” Meglepőnek tűnik, hogy egy ilyen okos ember, mint Arisztotelész ennyire könnyen feladta ezt a gondolatot,

⁵⁸ Mikes Lajos ford. (1924). Azért adom meg ezt a címet, mert kb. ez áll legközelebb időben és felfogásban Haek munkáihoz s ezáltal legjobban adja vissza az adott kor hangulatát.

⁵⁹ Krause, Ernst, 1879, i.m. 79. Az angol változatból (Leipzig, E. Günther, 1880) ez a rész kimaradt, az csak 90 oldal, az eredeti pedig 236 oldal - ráadásul kisebb betűvel van szedve.

⁶⁰ Herakleitosz (kb. Kr. e. 535–475) az ephesosi iskola képviselője volt, számára az állandó, kezdet és vég nélküli változás volt a legfőbb alapelv, s mindent a tüzre vezetett vissza.

⁶¹ A szicíliai filozófus leginkább a négy-öselemes kozmogóniájáról közismert.

⁶² Más néven Alexandriai János (kb. 490-570), Arisztotelész filozófiájának egyik fő értelmezője.

⁶³ Arisztotelész (Kr. e. 384-322) görög filozófus, a nyugati gondolkodás és tudomány atyja, hatása felmérhetetlen mind a mai napig. Maradandót alkotott számos területen. Xenokratész (Kr. e. 396–314) görög gondolkodó, egy ideig az Akadémia elnöke.

⁶⁴ Krause véleményével ellentétben Philoponus tk. hűen idézi Empedoklészét. Utóbbi szerint a szervek jöttek létre külön-külön, majd élő lényekké álltak össze, mint például ökörarcú emberek, vagy emberarcú ökrök is, de ezek, mint túlélésre képtelen élőlények, kihaltak (Empedoklész: Töredékek 59-61, idézi: David SKRBINA, *The Metaphysics of Technology*, New York, Routledge, 2015, p. 38).

s ez csak akkor érthető meg, ha a görög filozófia történetét közelebről megvizsgáljuk. Darwin maga is az elméletének előfutárai közé sorolta Arisztotelészt, és a fent említett idézetben a szelekciós elv első jeleit vélte felfedezni, de ezzel együtt úgy gondolta, hogy mellőznie kell a klasszikus szerzők homályos elképzeléseit, s Buffon⁶⁵ tekintette az első szerzőnek, aki igazán tudományos nézőpontból vizsgálta ezt a kérdést.

A múltban, mint számos példa bizonyítja, nagyon veszélyes lehetett olyan tudományos nézeteket hangoztatni, amelyek ellentétben voltak a Biblia állításaival, s így ezek az egyháztól való félelemtől vezérelve kimondatlanul maradtak. Még Buffon is, aki először próbálta meg a világ keletkezését a Biblia mellőzésével lefesteni, a felvilágosultnak tekintett fő művében (*Cosmogonie*, 1749),⁶⁶ kénytelen volt a párizsi teológiai fakultás kérésére átfogalmazni a szöveget és kimondani: nem volt szándéka ellentmondani a Bibliának, hogy erősen hisz a teremtésben, és a könyvében szereplő minden ezzel ellentétes állítást felad. Későbbi írásaiban is megpróbálta mondandóját a bibliai világhoz illeszteni, megmutatva, hogy a kimondott szóhoz való ragaszkodás nem volt a fő erénye. Minden egyes állat vagy növényfaj külön-külön teremtés eredménye, vagy pedig minden faj csak néhány, vagy pontosabban egyetlen egy faj átalakulásával jött létre? Ez volt pontosan az a kérdés, ami csak a francia Jean Baptiste Antoine Pierre Monet de Lamarck⁶⁷ (1744-1829) felbukkanásával vált igazán fontossá. Ahogy Darwin az *Origin* bevezetőjében írja: „Lamarck volt az első ember, akinek a kérdésre vonatkozó következtetései nagy figyelmet keltettek. Ez a méltán ünnepelt természettudós először 1801-ben tette közzé nézeteit; bővebben kifejtette azokat »*Philosophie Zoologique*« című munkájában, és még később, 1815-ben, a »*Hist. Nat. des Animaux sans Vertébrés*« című művének a bevezetésében. E munkában azt a tanítást hirdeti, hogy valamennyi faj, beleértve az embert is, más fajoknak a leszármazottja. Az ő érdeme az a kiváló szolgálat, hogy először hívta fel a figyelmet annak a valószínűségére, hogy minden változás, úgy a szerves, mint a szervetlen világban, törvénynek az eredménye, nem pedig valamely csodás beavatkozásnak. Lamarckot a fajok fokozatos változásának elfogadására, úgy látszik, főként az vezette rá, hogy a fajokat és a fajtákat igen nehéz egymástól megkülönböztetni; továbbá, hogy bizonyos csoportokban a formák csaknem tökéletesen fokozatosak, és végül, hogy a házi termékekben megtalálta az analógiát is. A mi a módosulás eszközeit illeti, Lamarck egyet-mást a fizikai életkörülmények közvetlen hatásának, egyet-mást a már létező formák kereszteződésének, és sokat a használásnak és nemhasználásnak, vagyis a szokás hatásainak tulajdonított. Úgy látszik, ez utóbbi tényezőnek tulajdonít minden szépséges alkalmazkodást a természetben; - például a zsiráf hosszú nyakát, amelynek segítségével a fák ágairól legelhet. De hitt Lamarck a fokozatos fejlődés törvényében is; és mivelhogy valamennyi életforma ekként fokozatos fejlődésre törekszik, hogy számot adhasson a ma létező egyszerű termékek létezéséről, Lamarck azt állítja, hogy efféle formák *generatio spontanea* útján keletkeznek.”⁶⁸ Lamarck mindezt kiterjesztette az emberi rasszra is, melynek elődje szerinte egy emberszerű majom lehetett.

Lamarck elméletét kortársai vagy figyelmen kívül hagyták, vagy pedig eleve nevetséges képzelődésnek tartották – amin nem csodálkozhatunk, hiszen Lamarck sok megállapítása saját intuíciójából fakadt csupán, amelyekre csak fél évszázad múlva találtak bizonyítékot, ha találtak. Mindenesetre munkásságával a természetfilozófia teljesen új irányt vett. Később nagyhatalmú ellenlábasai, különösen

⁶⁵ Georges-Louis Leclerc de Buffon (1707-1788) francia gróf, természettudós, elsőként vetette fel a fajok átalakulásának ötletét. Fő műve a 36-kötetes *Histoire Naturelle*.

⁶⁶ A 36 kötetből az első: *Premier Discours - De la manière d'étudier et de traiter l'histoire naturelle, Second Discours - Histoire et théorie de la Terre, Preuves de la théorie de la Terre*, 1749

⁶⁷ Az eredetileg katonai pályát választó Lamarck tudományos munkássága botanikusként kezdődött, később váltott át zoológiára. Fő művének a *Philosophie Zoologique* (Paris, 1809) tekinthető, ebben található az első publikált filogenetikai fadiagram. Szinte elfeledve, méltánytalan körülmények között hunyt el, sírjának helye is ismeretlen.

⁶⁸ Mikes Lajos ford. (1924).

Cuvier⁶⁹ áldozatává vált, amiben természetesen saját túlzásai is szerepet játszhattak. Maga is ingadozott és kissé elveszett a romantizmus útvesztőiben – amit majd csak Darwin fellépése változtatott meg s tette az elméletet további elemzésre alkalmassá.

II.

Darwin már a Beagle fedélzetén tett világszertei útján tanulmányozta a fajok eredetét. Ahogy fő művének a bevezetőjében írja: „*Mikor hazatértem, az ötlött eszembe, 1837-ben, hogy talán elő lehetne mozdítanom e kérdés megoldását, ha türelmesen összegyűjtök és meghányok-vetek mindenfajta tényt, amely bármiképp is kapcsolatban lehet ezzel a kérdéssel. Öt esztendei munka után rászántam magam arra, hogy rendszeresen elmélkedjem erről a dolgról és egyet-mást röviden fel is jegyeztem; jegyzeteimet 1844-ben kibővítettem mindama következtetések vázlatává, a melyeket akkor valószínűeknek tartottam: ez időtől fogva a mai napig állhatatosan foglalkoztam ugyanazzal a tárggyal. Remélem, senki sem fogja zokon venni e személyes jellegű részletek megemlítését, hiszen azt akarom velök bizonyítani, hogy elhatározásomban nem voltam hamarkodó. Munkámnak most (1859-ben) immár csaknem a végére jutottam. Minthogy azonban még jó néhány esztendőre van szükségem, hogy munkámat teljessé tegyem, s minthogy egészségem meglehetősen gyöngye, sürgőssé vált rám nézve ennek a kivonatnak a közzététele. Még inkább ösztökélt erre az a körülmény, hogy Wallace⁷⁰, aki mostanában a Maláj szigettenger természetrajzát tanulmányozza, csaknem pontosan ugyanazokra az általános következtetésekre jutott, mint én, a fajok eredetére vonatkozóan. 1858-ban egy értekezést juttatott hozzám e tárgyról, s arra kért, hogy adjam át Sir Charles Lyellnek⁷¹, aki beküldte a Linnean Society-nek, s az értekezés meg is jelent e társaság folyóiratának harmadik kötetében. Sir C. Lyell és dr. Hooker⁷², akik mindketten tudtak a munkámról – az utóbbi olvasta is 1844-ből való vázlatomat, - azzal a jó tanáccsal tiszteltek meg, hogy célszerű lesz, ha Wallace kiváló értekezésével egyidőben megjelenik az én kézírataim rövid kivonata is.*”⁷³

Húsz év kutatómunkáját követően, 1859. november 24-én jelentette meg Darwin nagyjelentőségű munkáját a fajok eredetéről. Tanítása, amely Lamarckéból következik és egyben a jól ismert társadalomtudós-közgazdász, Malthus⁷⁴ elméletének a hatását is tükrözi, a következő: A nemesítő fokozatosan feljavíthatja és átalakíthatja háziállatait oly módon, hogy kiválogatja a véletlenszerűen felbukkanó eltéréseket, amelyek így tovább örökítődnek, vagyis mesterséges kiválasztást alkalmaz. Hasonló folyamat, a természetes szelekció, zajlik le a természetben is miáltal apró változások felhalmozódnak, melyek az állatot segíthetik a túlélésért való küzdelemben – s ezáltal új fajok vagy változatok alakulnak fokozatosan ki. Ebből a harcból, amit mi a természetben mindenfelé megfigyelhetünk, azok jönnek ki győztesen, amelyek a legjobban képesek a körülményekhez alkalmazkodni, s amelyek a nehézségeket a legjobban le tudják küzdeni. A leginkább rátermettek fognak csak túlélni. Továbbá, más körülményeket is figyelembe kell vennünk, amint azt Lamarck már javasolta, és amit Darwin a későbbi munkáiban is kiemel:

⁶⁹ Georges Cuvier (1769-1832) francia geológus és zoológus, az összehasonlító paleontológia tekintélyes képviselője, Lamarck – és ezáltal az evolúciós elképzelések – fő ellenfele. Munkássága ugyanakkor igen nagy hatása az őslénytan történetében.

⁷⁰ Alfred Russel Wallace (1823-1913) brit természettudós, a „biogeográfia atyja” – tőle származik az Ázsiát Ausztráliától elválasztó – róla elnevezett – sok rendszertani csoport elterjedési határvonalának felismerése is.

⁷¹ Charles Lyell (1797-1875) skót geológus, a *Principles of Geology* c. háromkötetes fő művében (London, Murray, 1830-1833) fejtette ki a geológiai uniformizmus elméletét, miszerint a Földön mindig is, és ma is, ugyanazok a geológiai erők munkálkodnak. Az első kötetet FitzRoy kapitány ajándékozta a fiatal Darwinnak, indulásuk előtt. A változás gondolata nagy hatással volt Darwinra is, bár maga Lyell az élő szervezetekre nem értelmezte.

⁷² Joseph Dalton Hooker (1817-1911) brit botanikus, Darwin közeli barátja. Maga is részt vett egy nagy expedícióban a déli félgömbön (1839-1843), amely jelentősen hozzájárult az Antarktisz megismeréséhez.

⁷³ Mikes Lajos ford. (1924).

⁷⁴ Thomas Robert Malthus (1766-1844) angol tudós, a demográfia jeles képviselője. Fő – és gyakran félreértett – művében, *An Essay on the Principle of Population* (1798, későbbi kiadások: London, Murray) fejtette ki, hogy a populációnövekedésnek határai vannak.

a szelekció természetes folyamata mellett az ivari kiválasztás is nagyhatású. Ez utóbbi szerint, egy adott nem olyan egyedeit, amelyek bizonyos előnyös tulajdonságokkal rendelkeznek a többiekkel összehasonlítva, a másik nem egyedei (rendszerint a nőstények) előnyben részesítik, s a kedvező tulajdonságokat így átörökítik az utódokra. Darwin kissé bártortalanul feltételezi a fő műveiben, hogy minden állatfaj kevés formából alakult ki, s ez a szabály magából a leszármazási elméletből automatikusan következik, mint ahogy – logikus módon – az is, hogy a sok kezdeti forma helyett tulajdonképpen csak egyetlen egyet kell feltételeznünk. Megjegyzendő, hogy ezt a nézetet több korábbi természettudós is osztotta, még a darwinizmus egyes ellenzői is. Linné, akinek kinyilatkoztatását: „Annyi faj van, amennyi eredetileg megteremtett” szokták az evolúcióelmélet ellen felhozni, maga is úgy látta az *Amoenitas Academicae*⁷⁵-ben (lásd Nägeli „*Eredet és elmélet a természetrajzban*”⁷⁶ 6. oldalán): „Hosszú ideig feltételeztem, az igazságot nem megkérdőjelezve csak hipotézisként elképzelve, hogy eleinte egy faj volt minden génuszban, amiből a többiek hibridizációval keletkeztek.”⁷⁷ És Prof. A. Wigand, a darwinizmus egyik legelső ellenfele, is megjegyzi a „*A darwinizmus és Newton és Cuvier természettudománya*” (II. 101. old.) c. könyvében:⁷⁸ „Mindazonáltal elismerjük, hogy a teljes szerves világnak elképzelhető valamilyen közös eredete, mégpedig a legegyszerűbb sejt formájában, de azt nem fogadjuk el, hogy ez a képzelt dolog egyáltalán meg tudja-e magyarázni a természet sokféleségét.”

A „létért való küzdelemben”, a „leginkább rátermett fennmaradásában” rejlik a darwinizmus gondolati magja, ami megjelenésekor a legnagyobb szenzációt keltette, különösen azért, mert akkor következett be, amikor a tudományos materializmus az egész világon győzedelmeskedett. Haeckel professzor, a darwinizmus leglelkesebb és egyben a legradikálisabb támogatója, az „*Általános morfológiában*”⁷⁹ fejtette ki, hogy „*Amit a tömegvonzás elmélete jelent a szerves világban, ugyanazt jelenti fontosságban az evolúcióelmélet a szerves természetben*”, amivel csak egyetérteni lehet, bár nem vonatkozik közvetlenül Darwin elképzeléseire, amely voltaképpen csak egy részét, bár igen fontos és magyarázó részét jelenti az evolúció elméletében. A „*Biológia Newtonja*” címmel számtalanszor illették Darwint. Ugyanabban a könyvben Haeckel megjegyzi: „*Nem létezik más elmélet, és nem is képzelhető el bármilyen másik elmélet, ami a kapcsolatok teljes rendszerét megmagyarázhatná számunkra.*” Ugyanakkor Wigand, a már említett könyvében kifejti (II. 6), „*A darwinizmusnak nincs helye semmilyen címen, sem mint elmélet sem mint hipotézis, sem pedig mint egy objektív, stimuláló elv a természet tanulmányozásában. Mint egy regény vagy egy tündérmese, olyan idegen a darwini iskola a természettudományokban, azoktól eltérő feladatokkal, módszerekkel és nyelvezettel.*” Végül is ez a „gondolati irány” jóval erőteljesebben hatott, mint bármilyen más, mostanában megfogalmazott elképzelés. Azóta azonban számos dolog megváltozott a tudományos kutatásban. A természettudomány újra természetfilozófiává alakult át, és David Friedrich

⁷⁵ Carl Linné (1707-1778) a rendszerezés és a binominális nevezéktan atyja, az *Amoenitates Academicae* (kb. „Akadémiai Örömök”) c. sorozatban jelentette meg a svédországi Uppsalában az ő témavezetése alatt, 1743 és 1776 között készült egyetemi disszertációkat – a teljes listát lásd https://sv.wikipedia.org/wiki/Amoenitates_Academicae. Nem ismeretes pontosan, hogy a közlemények milyen mértékben tekinthetők a hallgatók saját írásának, és hányad részüket írta maga Linné – így sokszor mindent neki tulajdonítanak.

⁷⁶ NÄGELI, Carl, *Entstehung und Begriff der Naturhistorischen Art*, München, Königl. Akademie, 1865. – Carl Wilhelm von Nägeli (1819-1891) svájci botanikus, aki valójában elutasította a természetes szelekciót, mint az evolúció fő hajtóerejét.

⁷⁷ „omnes species ejusdem generis ab initio unam constituerint speciem, sed postea per generationes hybridas propagatae sint” In Johannes Martin GRÄBERG, *Fundamentum fructificationis*, *Amoenitates Academicae* vol. 6. 1762. p. 296.

⁷⁸ WIGAND, Albert, *Der Darwinismus und die Naturforschung Newtons und Cuviers*, Braunschweig, Friedrich Vieweg und Sohn, 1876. – Julius W. A. Wigand (1821-1886) német botanikus, a teremtéselmélet eltökélt híve volt.

⁷⁹ HAECKEL, Ernst, *Generelle Morphologie der Organismen. Zweiter Band: Allgemeine Entwicklungsgeschichte der Organismen*. Berlin, von Georg Reimer, 1866. – Ernst Haeckel (1834-1919) jénai zoológus, képzőművész és természetfilozófus, Darwin elméletének leghatékonyabb európai terjesztője és támogatója, a tengerek élővilágának jó ismerője – végzettsége alapján orvos.

Strauß, a „*Régi és az új hit*”⁸⁰ c. könyvében (210. old.) helyesen mondja a darwinizmusról: „ez volt az első, egyelőre még titkos közös gyermeke a természettudománynak és a filozófiának”. Nem lehetne jobban egyetérteni Prof. Dr. Carl Reclammal („*Az ember élete*” 1869)⁸¹ sem: „Egy filozófusnak és egy természettudósnak annyira mások a munkamódszerei, hogy bármelyikük egyből dilettánsnak mutatkozik, ha a másik kutatási területére téved. A dilettánsok állításai pedig nem érvényesek a tudományban.” Magas szintű természettudomány filozófia nélkül most meglehetősen nehezen képzelhető el, és aligha lehetséges elkerülni azt, hogy egy adott hipotézist ma szélesebb körben vizsgáljunk, mint kicsivel korábban.

Kétségtelen tény, hogy a darwinizmus hatása ma már sok más tudományterületen is érzékelhető. Rudolph von Jhering⁸² bevonta a jogba, August Schleicher a nyelvészetbe, megint más a szociáldemokráciába stb. Amint Schleicher írja a „*Darwin és a nyelvtudomány*”⁸³ c. munkájában: „A nyelv szervezetéről divó nézetek hasonlók Darwinnak az élő lényekről való nézetéhez, s azon nézetek, a melyeket én részint általában, részint véletlenül, 1860-ban, tehát ugyanazon évben, amelyben Darwin művének német fordítása megjelent, a létért való küzdelem, a régi alakok kihalása, továbbá az egyes nemek elterjedése és különbözötéről nyelvi tekintetben nyilvánítottam, eltekintve a kifejezésektől, Darwin nézeteivel feltűnően egyeznek.”

A „*Fajok eredete*” folytatásaként és kiegészítéseként Darwin tovább kutatott, és publikált: „*Rovarok szerepe a brit és külföldi orchideák megtermékenyítésében*”, 1862, „*A kúszónövények mozgásáról*”, 1865, „*Állatok és növények változásai háziásításuk során*”, 1868. Ezek közül az utolsót tekinthetjük fő művei kiegészítésének. Az ember származásának kérdését egyelőre Darwin elővigyázatosan kezelte, halogatta, bár ez a téma logikailag elválaszthatatlan a fajok származásának általános alapelvétől. Csak később, 1871-ben, miután Huxley, Karl Vogt, Haeckel és mások határozottan kiterjesztették az evolúciós elméletet az emberre, vette elő Darwin a témát a *The Descent of Man* c. könyvében. Ennek bevezetőjében jegyezte meg a következőket: „Sok éven át gyűjtöttem jegyzeteket az ember eredetéről vagy származásáról, még pedig a nélkül, hogy szándékom lett volna e tárgyról írni; sőt elhatároztam jegyzeteimet közzé nem tenni, a mennyiben attól tartottam, hogy a közléssel még megerősíteni találnám az előítéleteket saját nézeteim ellen. Elégségesnek tartottam »*Origin of Species*« című munkám első kiadásában arra utalni, hogy e munka egyszersmind »az ember eredetére és történetére is fényt deríthet«; mert ez már magában foglalja azt, hogy Földünk szerves lényének megjelenés-módját illetőleg bárminő általános következtetésre jöjjünk, abba egyszersmind magát az embert is bele kell vonnunk.”⁸⁴ Darwin csak ennyit akart mondani, s az ő felelőssége, hogy mindezt nem vázolta fel elég világosan és nyíltan már az elején, valószínűleg azért, mert – mint vidéki ember – túlzottan szerény és félénk is volt, ahogy azt egész életében hangsúlyozta. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a sokat betegeskedő tudós életének utolsó negyven évét szinte bezárva töltötte és alig tudott két óránál többet dolgozni naponta, vagyis teljesítménye elképesztően rövid idő alatt született meg. A békésen elmélkedő Darwin el akart kerülni minden durva összecsapást, ami még erőteljesebb lett volna,

⁸⁰ STRAUß, David Friedrich, *Der alte und der neue Glaube*, Leipzig, Hirzel, 1872. – David Friedrich Strauß (1808-1874) német filozófus és teológiai író, ebben a könyvben egyenesen kimondja, hogy művelt emberek az egyházban nem, csak a művészetben és a klasszikusokban látnak értelmet.

⁸¹ *Der Leib des Menschen, dessen Bau und Leben*. Stuttgart: Hoffmann, 1870. – Karl H. Reclam (1821-1887) német orvosprofesszor és népszerű tudományos könyvek szerzője.

⁸² Caspar Rudolph Ritter von Jhering (vagy Ihering, 1818-1892) német jogtudós, leghíresebb műve a *Der Kampf ums Recht* („Harc a jogért”), amely 1872-ben jelent meg.

⁸³ *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Weimar, H. Boehlau, 1873. – August Schleicher (1821-1868) német nyelvész, az evolúcióelmélet és a törzsfák nyelvtudománybeli alkalmazásának egyik úttörője. Magyarul: Budapest, Pfeifer, 1878. ford. Edelspacher Antal.

⁸⁴ Török Aurél fordítása.

ha mindazt egyből kimondja, amit később már olyan részletesen kifejtett. Karl Vogt⁸⁵ írja az „Előadások az emberről” c. könyvének 9. oldalán: „Amint egy természettudós felfedez valamilyen hasonlóságot az emlősökkel, a majmokkal, amelyek közvetlenül az ember előtt állanak, mindenki aki emberi méltóságában sértve érzi magát felkiált, hogy az embert a legbelső szentségében érintették. A filozófusok teljes csapata, akik sose láttak majmot az állatkertek ketrecén kívül, felül a magas lóra és a lélekhez, az öntudathoz folyamodik, és az ember immanens tulajdonságait emlegeti, attól függően, hogy az adott filozófiai iskola szemében miként tükröződnek vissza.” Ernst Haeckel jegyzi meg a „Természet teremtéstörténet”⁸⁶-ében (1868, 5. old.) „Az evolúcióelmélet felbecsülhetetlen jelentősége a biológia szempontjából abban rejlik, hogy megmagyarázza a szerves formák mechanikus eredetét és kimutatja az okozati hátteret. De bármilyen nagyra is értékeljük ezen elmélet szerepét, ez mégis majdnem teljesen elhalványul egyetlen egy lényeges következmény miatt. Ez a szükséges és elkerülhetetlen következmény az emberi rassznak az állati eredetéről szóló elmélete. Az ember természetbeli helyzetének megállapítása, és az ő kapcsolatainak a feltárása a dolgok teljességéhez - az emberi kérdések kérdése, ahogy Huxley találóan mondta - végül is megoldódott azzal a tudással, hogy az ember álatoktól származik. Darwin evolúció-elméletének segítségével ma már abban a helyzetben vagyunk, hogy tudományosan megalapozzuk az emberi faj fejlődésének csodáktól mentes történetét. Mindazok, akik védték Darwin elméletét, és azok is, akik hatásosan érveltek ellene elismerték, hogy az elmélet szükségszerű következményeként az embert majom-szerű állatoktól majd visszafelé haladva alacsonyabb rendű gerinces állatoktól kell származtatnunk.”

Darwin maga írja „Az ember származása”-ban: „Ama következtetés, hogy az ember más fajokkal egyetemben egy bizonyos ősi, alsó rendű és már kihalt alaknak a származéka, semmi tekintetben sem új. Ezelőtt már régen rájött Lamarck erre a következtetésre, a melyhez utóbb több jeles természetbúvár és bölcsész csatlakozott; mint például Wallace, Huxley, Lyell, Vogt, Lubbock, Büchner, Rolle stb., különösen pedig Haeckel. Ez utóbbi természetbúvár »Generelle morphologie« (1866) című nagy munkáján kívül utóbb (1868 és 2-ik kiadásában 1870) a »Natürliche Schöpfungsgeschichte« című munkáját adta ki, a melyben az ember genealogiáját egészen bőven taglalta. Ha e munka az én könyvem megírása előtt jelenik meg, valószínűleg sohasem dolgoztam volna ki azt oly terjedelmesen. Majdnem valamennyi következtetésemet, a melyekre jöttem, megerősítve találom e természettudóstól, a kinek sok pontra nézve nálamnál gazdagabb ismeretei vannak.”⁸⁷ Ezek a szavak, amelyek éppúgy megtisztelőek magára az íróra, mint arra, akiről szólnak, komoly védelmet nyújthattak a jénai természettudósokat célzó támadások ellen, amelyek még most is érik Haeckel-t és körét. Bár mindenféle retrográd tendenciák jelenleg is megfigyelhetők a tudományban, az „Ember származása” egy új doktrína határozott alaplívává vált; és legalább a mértékadó tudósoktól eredő erőszakos támadások már elmaradnak.

Sokan belefogtak a Darwin által kidolgozott elmélet kiterjesztésébe. Néhány fontos fejlemény is megjelent, de ezeket itt most nincs helyünk felsorolni. Mindazonáltal elmondható, hogy semmilyen olyan új eredmény nem merült fel, ami Darwin munkát megcáfolta, vagyis fontosságát történetivé degradálta volna.

Darwin további munkái közül a következőket érdemes megemlíteni: „Az érzelmek kifejezéséről embernél és állatoknál”, 1872; „Rovaremésző növények”, 1875; „A keresztező és önbeporzás hatása a növényvilágban”, 1876; „Egy és ugyanazon növény virágainak különböző formáiról”, 1877; „A növények mozgásáról”, 1880; „A férgek aktivitása a talajban és a humuszképződés”, 1881, és végül Erasmus

⁸⁵ VOGT, Karl, *Vorlesungen über den Menschen, seine Stellung in der Schöpfung und in der Geschichte der Erde*, Giessen, J. Ricker. 1863. – Karl Vogt (1817-1895) német biológus, filozófus és politikus, az apoptózis (programozott sejthalál) felfedezője. Ebben a könyvében – a darwinisták többségével ellentétben – az embert nem tartotta egységes fajnak.

⁸⁶ Ernst HAECKEL, *Natürliche Schöpfungsgeschichte*, Berlin, Georg Reimer, 1868.

⁸⁷ Török Aurél fordítása

nagyapjának az életrajza. Ezek lényeges, és sok szempontból újat jelentő munkák, bár fontosságban elmaradnak a szerző két fő könyve mögött.

Charles Robert Darwin 1882. április 20-án hunyt el a Beckenham melletti Down-ban,⁸⁸ s a londoni Westminster Apátságban helyezték örök nyugalomra sok más brit nagyság társaságában. Életműve halhatatlan, a gránitnál is maradandóbb. Neve tovább él, s nagy tisztelettel emlékezünk rá mindaddig, amíg az emberi fajban ki nem alszik a tanulás, a tudás és a lelki előrehaladás igényének utolsó szikrája.

⁸⁸ A helység helyesen Downe, míg Darwin házának a neve Down House.